

MAREK BARWIŃSKI

**STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA I JĘZYKOWA
MIESZKANCÓW POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ
CZĘŚCI WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO.
PORÓWNANIE WYNIKÓW BADAŃ TERENOWYCH I NARODOWEGO SPISU Powszechnego**

WPROWADZENIE

Podlasie należy współcześnie do najbardziej zróżnicowanych pod względem narodowościowym, religijnym i kulturowym regionów Polski, jest obszarem swoistego pogranicza etniczno-religijnego. Narodem dominującym są Polacy, ale – szczególnie wschodnia część – jest zamieszkała przez liczną społeczność białoruską. Ponadto w strukturze etnicznej Podlasia zaznaczają się obecność mniej liczne grupy Ukraińców, Litwinów, Tatarów, Ormian, Rosjan i Karaimów. Mozaika religijna badanego obszaru jest zdecydowanie mniejsza, jednakże wschodnie Podlasie jest obecnie jedynym regionem w Polsce, gdzie wyznawcy religii katolickiej są mniejszością, a zdecydowanie dominują wierni Kościoła prawosławnego. Wszystko to czyni ten obszar fascynującym polem badawczym dla wielu dyscyplin naukowych, w tym również dla geografii politycznej.

W 1999 roku na obszarze południowo-wschodniej części województwa podlaskiego przeprowadzono badania terenowe zorganizowane przez Katedrę Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego.

Głównym celem badań było ustalenie współczesnego przebiegu pogranicza etniczno-religijnego, jego przemian, zasięgu, specyfiki, zróżnicowania zamieszkujących go społeczności. W tym celu niezbędne było określenie struktury narodowościowo-wyznaniowej oraz zbadanie poczucia tożsamości narodowej, religijnej i językowej ludności, a także ustalenie zależności pomiędzy poszczególnymi rodzajami tożsamości i relacji pomiędzy mieszkańcami badanego obszaru¹.

---

¹ Szerzej wyniki badań zostały omówione w książce M. Barwińskiego, 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

W zakresie techniki prowadzenia badań terenowych posłużono się dwiema odrębnymi metodami szczegółowymi: poznaniem terenu z autopsji oraz metodą typu socjologicznego – wywiadem standaryzowanym prowadzonym na podstawie kwestionariusza. Wywiad miał znaczenie podstawowe, przede wszystkim jako sposób ułatwiający poznanie postaw i poglądów mieszkańców badanego fragmentu Podlasia – zarówno Polaków, jak i przedstawicieli mniejszości narodowych i religijnych, zwłaszcza prawosławnych Białorusinów i Ukraińców.

Próbę do badań dobrano metodą proporcjonalno-kwotową. Proporcjonalność polegała na doborze liczby respondentów w danej gminie lub w mieście proporcjonalnie do liczby mieszkańców, przy czym dla poszczególnych gmin wiejskich przyjęto proporcje – 2 wywiady na 100 mieszkańców (próbna 2%), natomiast dla miast, z powodu bardzo dużej zbiorowości – 1 wywiad na 100 mieszkańców (próbna 1%). Natomiast kwotowość polegała na doborze struktury wieku i płci respondentów, adekwatnie do rzeczywistej struktury wieku i płci populacji na badanym obszarze. Przy doborze próby posłużono się zatem łącznie trzema zmiennymi – liczbą, a także strukturą wieku oraz płci mieszkańców badanego obszaru, z podziałem na miasta oraz poszczególne gminy.

Badania terenowe zostały przeprowadzone w 3 miastach – Bielsku Podlaskim, Hajnówce i Kleszczelach – oraz w 103 wsiach położonych na obszarze 12 gmin² (rys. 1). Przeprowadzono łącznie 1512 wywiadów, w tym 517 w miastach i 995 na terenach wiejskich³.

Trzy lata później, w roku 2002, miał miejsce w Polsce Narodowy Spis Powszechny (NSP), w trakcie którego, po raz pierwszy od kilkudziesięciu lat, zadawano pytania dotyczące narodowości i „najczęściej używanego języka”.

Kilka tygodni przed spisem przedstawiciele poszczególnych mniejszości, zwłaszcza członkowie władz głównych organizacji mniejszości, powszechnie krytykowali umieszczenie pytania o narodowość w formularzu spisowym. Argumentowali, że członkowie mniejszości będą się obawiać oficjalnie zadeklarować własną, odmienną tożsamość narodową, przez co wyniki spisu będą niewiarygodne, zaniżą rzeczywistą liczebność poszczególnych mniejszości⁴. Wydaje się, że zastrzeżenia wysuwane przez przywódców organizacji mniejszości, wynikały głównie z obawy przed ujawnieniem rzeczywistej liczby świadomych swej narodowej odrębności Ukraińców, Niemców, Białorusinów, Litwinów, Czechów,

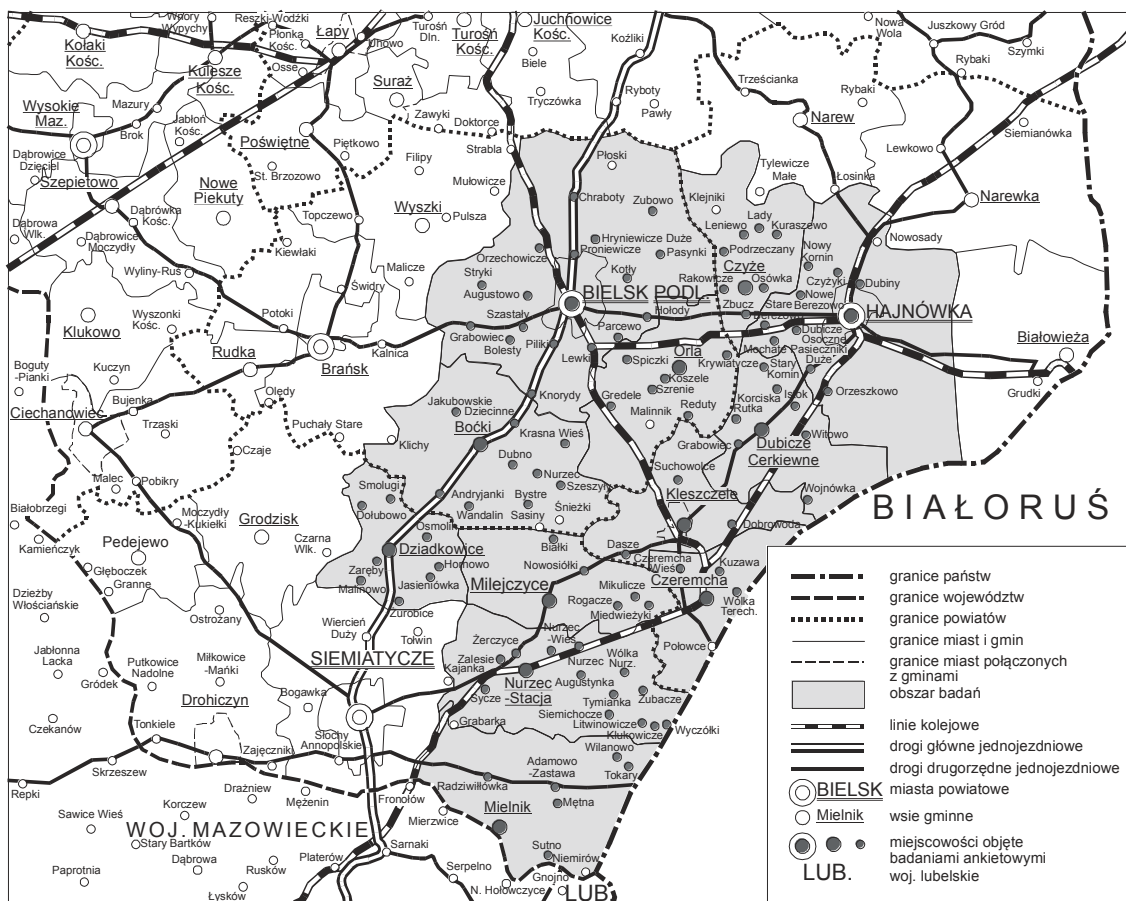
---

² Gminy objęte badaniami terenowymi – z powiatu Bielski Podlaski: gminy Bielski Podlaski, Boćki, Orla, z powiatu Hajnówka: gminy Hajnówka, Czyże, Dubicze Cerkiewne, Kleszczele, Czeremcha, z powiatu Siemiatycze: gminy Dziadkowice, Milejczyce, Nurzec-Stacja, Mielnik.

³ Wywiady z respondentami zostały przeprowadzone przez autora oraz grupę 22 studentów geografii Uniwersytetu Łódzkiego, w ramach programowych ćwiczeń z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej odbywających się w Bielsku Podlaskim.

⁴ Na podstawie artykułu *Kto ty jesteś?* „Polityka”, nr 16, 20.04.2002., str. 30-34.

Słowaków, Żydów i przedstawiciele innych grup narodowych. Przed spisem nie można było precyzyjnie odpowiedzieć na pytanie o liczebność mniejszości narodowych w Polsce. Dane były wyłącznie orientacyjne, nie weryfikowane od lat, a szacunki, zwłaszcza podawane przez poszczególne organizacje mniejszości, w świetle wyników badań socjologicznych i geograficznych, wydawały się często zdecydowanie zawyżone. Konfrontacja oficjalnych wyników NSP z dotychczasowymi szacunkami okazała się dla wielu działaczy narodowościowych niezwykle bolesna. Jednak głównym celem spisu nie było tworzenie rzeczywistości, lecz jej opisanie. Spis był jednocześnie pewnego rodzaju „egzaminem” ze stopnia poczucia świadomości narodowej i w pewnym sensie wykazał natężenie procesów asymilacyjnych, polonizacyjnych wśród poszczególnych mniejszości. Należy żałować, że w spisie nie umieszczono pytania o przynależność religijną, która, nie tylko na Podlasiu, nie zawsze pokrywa się stereotypowo z przynależnością narodową.

Rysunek 1. Obszar badań – miejscowości objęte badaniami ankietowymi

W niniejszym artykule przedstawiono wyniki terenowych badań ankietowych przeprowadzonych na Podlasiu, a raczej ich części dotyczącej struktury narodowościowej i

językowej respondentów, oraz dokonano porównania tych danych z wynikami Narodowego Spisu Powszechnego.

Trzeba jednak pamiętać, że określanie struktury narodowościowej i językowej ludności, w trakcie badań terenowych typu socjologicznego oraz podczas NSP, pod wieloma względami zasadniczo się od siebie różni.

Po pierwsze, całkowicie odmienny był dobór oraz liczebność respondentów. Wyniki badań terenowych ustalono na podstawie odpowiedzi 1-2% populacji dobranej według kryterium miejsca zamieszkania, płci oraz wieku, natomiast spis objął niemal wszystkich mieszkańców. Bardzo ważny jest również fakt, iż spis został przeprowadzony trzy lata po badaniach ankietowych.

Jednak bodajże najistotniejszą różnicą było inne sformułowanie pytania dotyczące tożsamości narodowej. W formularzu spisowym pytanie to zadano w sposób bardzo konkretny, jednoznaczny⁵. Natomiast podczas przeprowadzania badań ankietowych, pytanie to celowo zostało sformułowane w taki sposób⁶, żeby respondentom pozostawić dużo większą swobodę wypowiedzi, aby mieli możliwość wyboru jednej, konkretnej przynależności narodowej, jak i złożonych kategorii etnicznych oraz – ewentualnie – uniknęli jednoznacznej deklaracji, określając się jako „tutejsi”. Taka konstrukcja pytania była spowodowana specyfiką badanego obszaru i zamieszkującej go ludności.

Przy tak istotnych różnicach metodologicznych było rzeczą oczywistą, że ostateczne wyniki będą się różnić, i że struktura narodowościowa oraz językowa badanego obszaru będzie wyglądać nieco odmiennie. Jednak pomimo nieuniknionych różnic, można zaobserwować bardzo charakterystyczne tendencje i zależności pomiędzy uzyskanymi wynikami.

Z pewnością można stwierdzić, że obie metody potwierdziły zarówno podstawowe cechy struktury etnicznej i językowej południowo-wschodniego Podlasia, jak i jej przestrzenne zróżnicowanie.

---

⁵ Pytanie brzmiało: *Do jakiej narodowości się Pani(i) zalicza?* przy następującym zdefiniowaniu narodowości: *narodowość jest deklaratywną (opartą na subiektywnym odczuciu) cechą indywidualną każdego człowieka, wyrażającą jego związek emocjonalny (uczuciowy), kulturowy lub genealogiczny (ze względu na pochodzenie rodziców) z określonym narodem.*

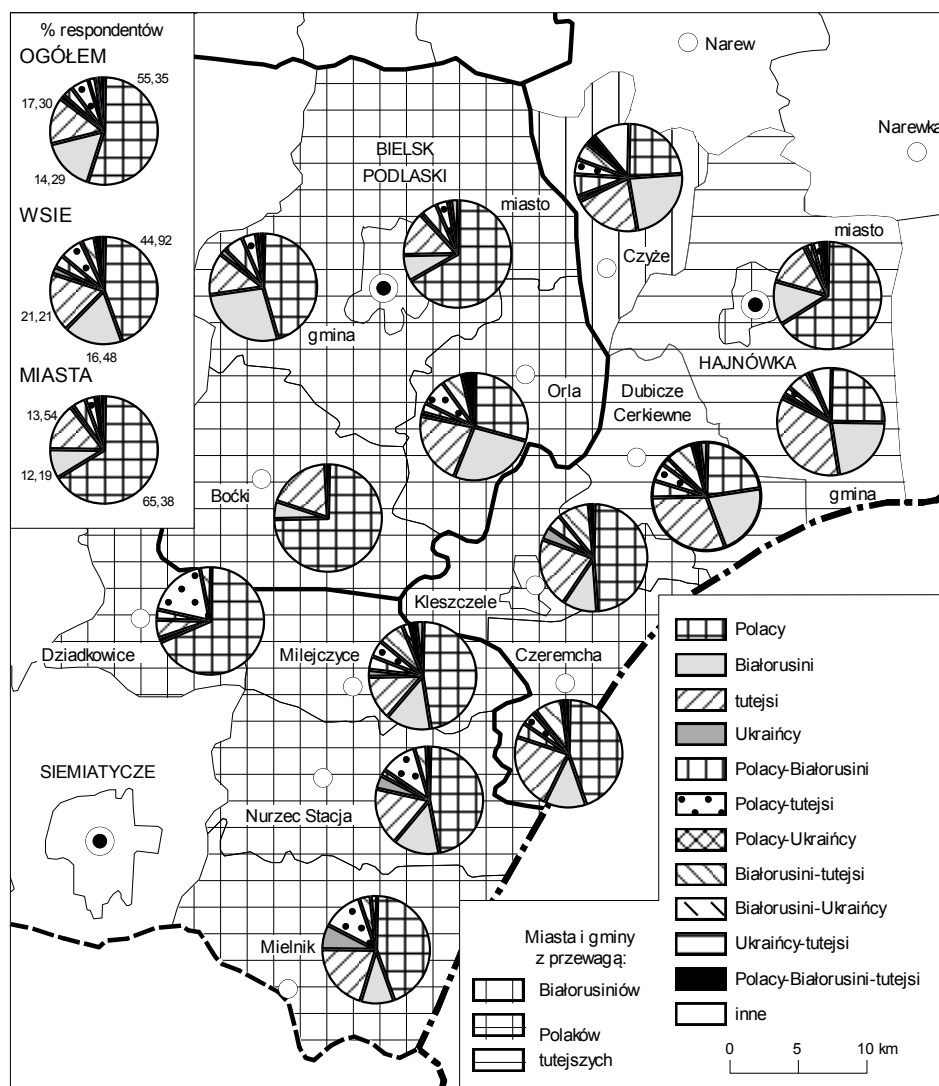
⁶ Pytanie brzmiało: *Z którą, lub z którymi z podanych poniżej grup ludności Pan/Pani się utożsamia (proszę zakreślić dowolną liczbę odpowiedzi)* a) Białorusini, b) Polacy, c) Ukraińcy, d) tutejsi, e) inna .....

1. STRUKTURA NARODOWOŚCIOWA

Wyniki ankietowych badań terenowych potwierdziły zamieszkiwanie na tym obszarze ludności o polskiej, białoruskiej oraz ukraińskiej tożsamości narodowej, czyli przedstawicieli narodowości, które od wieków kształtowały obraz struktury etnicznej Podlasia (ryc. 2).

Na pytanie *Z którą z wymienionych grup etnicznych Pan/Pani się utożsamia*, większość respondentów (ponad 55%) zadeklarowała się jako Polacy. Była to, z wyjątkiem gmin Czyże, Hajnówka i Dubicze Cerkiewne, najliczniejsza – według deklaracji respondentów – kategoria etniczna na badanym obszarze.

Pomimo przewagi deklaracji utożsamiania się z narodem polskim, występowało ich znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Jedynie w dwóch gminach (Dziadkowice i Boćki), położonych w najbardziej zachodnim rejonie badań, respondenci deklarujący się jako Polacy stanowili bezwzględną większość ogółu badanych. W większości gmin, zwłaszcza z południowego i północno-zachodniego fragmentu obszaru badań, Polacy byli grupą najliczniejszą, jednak nigdzie nie stanowili ponad 50% ogółu badanych. Zdecydowanie najmniejszy udział autodeklaracji polskich – a zarazem największy białoruskich – wystąpił w rejonie północno-wschodnim, w gminach Dubicze Cerkiewne, Orla, Hajnówka, Czyże. Udział respondentów o białoruskiej tożsamości narodowej systematycznie zmniejszał się wraz z przesuwaniem się w kierunku południowym, a zwłaszcza zachodnim (rys. 2).

Rysunek 2. Struktura etniczna respondentów

Bardzo interesującym i w pewnym stopniu zaskakującym wynikiem badań – ale wyłącznie w kontekście ilościowym, a nie jakościowym – jest niezwykle duży udział respondentów unikających deklaracji narodowościowej i określających się jako „tutejsi”. W taki sposób zadeklarowało się ponad 17% ogółu ankietowanych, czyli prawie co piąty. Była to grupa liczniejsza od osób deklarujących się jako Białorusini. Na terenach wiejskich udział ten był jeszcze większy i wynosił 20%-30%. Szczególnie wielu respondentów deklarowało się jako „tutejsi” w najmniej „polskim” a jednocześnie najbardziej „białoruskim” rejonie badań, czyli w części północno-wschodniej (rys. 2). Zdecydowana większość „tutejszych” (78%) deklarowała jednocześnie wyznanie prawosławne, jednak co piąty spośród tej grupy respondentów był katolikiem (Barwiński 2004).

Występowanie kategorii osób, które nie potrafią, albo nie chcą, określić swej przynależności narodowej, nie jest oczywiście zjawiskiem wyjątkowym wyłącznie dla

Podlasia. Ludność „tutejsza” – lub mówiąca językiem „tutejszym” – występowała i występuje na wielu pograniczach etnicznych, zwłaszcza pomiędzy ludnością pokrewną kulturowo, gdzie często istnieją środowiska o niesprecyzowanej świadomości narodowej lub o dominacji poczucia odrębności lokalnej – „tutejszości” – zastępującej świadomość narodową (Tomaszewski 1991). Na pograniczach strefowych, pomiędzy ludnością pokrewną kulturowo, a zwłaszcza językowo (np. słowiańską), występuje bardzo silne poczucie tożsamości regionalnej. Powstaje kategoria ludności, która bez względu na obiektywną przynależność narodową określa się jako „tutejsi”. Współcześnie w Polsce sytuacja taka ma miejsce – poza Podlasiem – jeszcze na Śląsku, Orawie, Kaszubach, Warmii i Mazurach (Koter 1995, Sobczyński 1998, Sadowski 1991 a, b, 1995, Sakson 1990). Według A. Saksona (1990) jest to *„naturalny i obiektywny proces socjologiczny, niezależny w dużym stopniu od świadomości poszczególnych jednostek i grup społecznych”*.

Zaskakująca i specyficzna dla Podlasia jest natomiast skala tego zjawiska. Trudno jest znaleźć jednoznaczną przyczynę wyjaśniającą fenomen występowania aż 20-30% respondentów, którzy na przełomie XX i XXI wieku, w warunkach demokratycznego państwa, unikając deklaracji narodowościowej określają siebie mianem „tutejszych”. Składa się na to kumulacja różnorodnych przyczyn, zwłaszcza silnego utożsamiania się z najbliższą okolicą, co może prowadzić do subiektywnego deklarowania „tutejszości” bez względu na obiektywną przynależność narodową oraz bardzo niski poziom wykształcenia, zwłaszcza wśród ludności wiejskiej, czego konsekwencją jest między innymi nadal niewielkie poczucie świadomości odrębności etnicznej tej grupy. Ponadto pewne znaczenie może mieć również niechęć do jednoznacznych deklaracji narodowościowych na obszarze zróżnicowanego, jednak zdominowanego przez Polaków pogranicza oraz niewielki poziom antagonizmów narodowościowych wśród mieszkańców Podlasia, który nie wymaga ciągłego „opowiadania się” po którejś ze stron.

Z pewnością na tak duży udział tego typu deklaracji, pewien wpływ miała konstrukcja pytania zawartego w wywiadzie kwestionariuszowym, w którym określenie „tutejszy” było podane jako jedna z możliwości wyboru odpowiedzi. Jednak sama konstrukcja pytania nie miała tu znaczenia zasadniczego. Bardzo podobnie zostały skonstruowane pytania podczas badań w połowie lat 90. wśród mniejszości czeskiej oraz łemkowskiej, a pomimo to, z możliwości wyboru określenia „tutejszy” skorzystało wówczas zaledwie 2,5% ankietowanych Czechów i tylko 1,4% Łemków (Barwińska 1995, Barwiński 1999). Wynika z tego, że sama możliwość wyboru takiej autodeklaracji nie powoduje „automatycznie” 20-30% udziału „ludności tutejszej” w strukturze etnicznej badanego obszaru.

Bardzo niewielki - niespełna 2 % - ale zaznaczający się udział autodeklaracji ukraińskich jest wynikiem ponownego kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej wśród prawosławnej ludności Podlasia, która była negowana na tym obszarze przez większość XX wieku. Jest to zjawisko stosunkowo młode, zarysowujące się dopiero od lat 80., dlatego też obecny udział ludności ukraińskiej w strukturze etnicznej Podlasia jest znikomy (ryc. 2). Proces swoistej re-rutenizacji niewielkiej części społeczności prawosławnej odbywa się głównie na gruncie odrębnego języka, kultury oraz historycznie odrębnego pochodzenia etnicznego ludności prawosławnej zamieszkującej pomiędzy Narwią a Bugiem. Badania naukowe, zwłaszcza historyków i językoznawców, oraz wyniki XIX-wiecznych spisów ludności potwierdzają „ukraiński charakter etniczny” prawosławnych mieszkańców badanego fragmentu Podlasia (Eberhardt 1996, Hawryluk 1993, 1998, 1999, Makarski 1996, Sadowski 1991 b, 1995, 1997, Wiśniewski 1977, 1980). Jednak należy podkreślić, że charakter ten jest współcześnie prawie wyłącznie teoretyczny, a poczucie ukraińskiej tożsamości narodowej wśród mieszkańców Podlasia jest marginalne.

Poza czterema, podstawowymi kategoriami etnicznymi występującymi na badanym obszarze – Polacy, „tutejsi”, Białorusini, Ukraińcy – wśród respondentów można wyróżnić szereg złożonych, krzyżujących się kategorii etnicznych (rys. 2). Zjawisko takie jest stosunkowo częste na obszarach pogranicza etnicznego i spowodowane jest w głównej mierze procesami asymilacji, jednak na Podlasiu dotyczy ono licznej, bo aż kilkunastoprocentowej grupy respondentów.

W pewnej mierze wynika to z konstrukcji pytania zawartego w kwestionariuszu, która dawała możliwość wyboru dowolnej liczby odpowiedzi, czyli każdy respondent mógł określić się np. jako Polak, ale także mógł zadeklarować tożsamość zarówno z Białorusinami, jak i Ukraińcami lub „tutejszymi”. Była to konstrukcja celowa, gdyż spodziewano się, że na obszarze pogranicza etnicznego na Podlasiu mogą występować przypadki utożsamiania się mieszkańców z więcej niż jedną grupą etniczną. Teza taka znalazła pełne potwierdzenie w wynikach badań, głównie z powodu asymilacyjnego oddziaływania polskiego otoczenia (zwłaszcza szkolnictwa i mediów), wychowania w orbicie oddziaływania wpływów kulturowych różnych narodów i religii, pokrewieństwa językowego poszczególnych narodowości Podlasia, posiadania przez część ludności słabo wykształconego poczucia tożsamości narodowej, problemów z oddzieleniem obywatelstwa od przynależności narodowej i religijnej. W wyniku oddziaływania tych czynników dochodzi często do zacierania różnic pomiędzy przedstawicielami poszczególnych narodów, prowadzących do

trudności z określeniem własnej przynależności narodowej. Zjawisko wielości tożsamości jest charakterystyczne dla licznych pograniczy etnicznych (np. Warmii i Mazur, Śląska, Podlasia).

Na badanym obszarze zdecydowanie dominowały trzy kategorie przynależności etnicznej: Polacy, „tutejsi” oraz Białorusini, do których zaliczyło się ponad 90% respondentów w miastach i ponad 80% w poszczególnych gminach. Wynika z tego jednak, że znaczna część respondentów, bo co dziesiąty mieszkaniec Bielska Podlaskiego i Hajnówki oraz prawie co piąty mieszkaniec wsi, utożsamiała się z więcej niż jedną grupą etniczną. Szczególnie silnie taka sytuacja wystąpiła w części północno-wschodniej, gdzie około 20-30% respondentów nie zadeklarowało jednoznacznej przynależności etnicznej, utożsamiając się z różnymi grupami etnicznymi, wśród których najliczniejsze były „Polak-Białorusin” oraz „Białorusin-tutejszy”.

Zaskakujący jest brak wśród typów przynależności etnicznej deklarowanych przez respondentów kategorii religijnej, zwłaszcza prawosławnej (prawosławny, Polak-prawosławny, Białorusin-prawosławny), stwierdzanej na Białostocczyźnie w trakcie badań A. Sadowskiego w latach 70., 80., a nawet na początku lat 90. (Sadowski 1991 a, 1995, 1997). Może to wynikać z pewnego zmniejszania się roli religii, zwłaszcza z osłabienia zasady wiązania przynależności religijnej z narodową, w wyniku czego kategoria „prawosławny” traci znaczenie jako określenie przynależności do grupy etnicznej. Ponadto, dużą rolę mogła odegrać inna konstrukcja pytań zawartych w kwestionariuszach.

Według przeprowadzonego w czerwcu 2002 roku Narodowego Spisu Powszechnego, na Podlasiu narodowość białoruską zadeklarowało 46 041 osób (3,9% ogółu ludności województwa). Z kolei narodowość ukraińską zadeklarowało zaledwie 1 366 osób (0,1%). Są to wyniki bardzo istotnie odbiegające od kilkakrotnie wyższych szacunków podawanych przez BTSK i ZUP⁷, z kolei są one zbliżone do szacunków ustalonych na podstawie terenowych badań socjologicznych (Barwiński 2004, Sadowski 1995, 1997) i w dużym stopniu stanowią odzwierciedlenie rzeczywistego stopnia poczucia białoruskiej i ukraińskiej tożsamości narodowej wśród ludności Podlasia.

Według wyników spisu, obie społeczności mniejszościowe są w województwie podlaskim rozmieszczone bardzo nierównomiernie. W trzech powiatach południowego Podlasia, objętych częściowo badaniami terenowymi (bielski, hajnowski, siemiatycki) zamieszkuje aż 73% ogółu osób, które zadeklarowały na Podlasiu narodowość białoruską i 65,3% spośród tych, które określiły się jako Ukraińcy.

---

⁷ BTSK – „Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne”, ZUP – „Związek Ukraińców Podlasia”.

Pomimo wspomnianych na początku zasadniczych różnic w metodzie gromadzenia danych, doborze próby, czasie przeprowadzenia badań oraz konstrukcji pytań, można zaobserwować pewne zależności i wyraźne podobieństwa pomiędzy strukturą narodowościową tego obszaru ustaloną na podstawie badań terenowych oraz NSP (tab. 1, 2).

Porównując wyniki dotyczące deklaracji narodowości białoruskiej wyraźnie widać podobieństwa jakościowe i różnice ilościowe.

Obie metody określenia struktury narodowościowej potwierdziły te same prawidłowości w rozmieszczeniu ludności białoruskiej w południowo-wschodniej części województwa podlaskiego. Zarówno według badań terenowych, jak i według NSP, największy udział społeczności białoruskiej występuje wśród mieszkańców gmin północno-wschodnich, mniejszy w regionie południowym, a najmniejszy, wręcz marginalny, w części zachodniej badanego obszaru (tab. 1).

Natomiast wyraźnie zauważalne są zasadnicze różnice ilościowe – w trakcie spisu zdecydowanie większy odsetek mieszkańców zadeklarował narodowość białoruską niż w trakcie badań terenowych, zwłaszcza w gminach, gdzie udział ludności białoruskiej był największy, czyli w części północno-wschodniej⁸.

Jednak, co bardzo charakterystyczne, w gminach o niewielkim udziale ludności białoruskiej, w części zachodniej i południowej⁹, różnice ilościowe pomiędzy wynikami spisu oraz badań terenowych są minimalne lub nieznaczne. Jedynie w przypadku gminy Mielnik ta różnica jest większa (tab. 1).

---

⁸ Gminy Czyże, Orla, Hajnówka, Dubicze Cerkiewne.

⁹ Gminy Boćki, Dziadkowice, Milejczyce, Nurzec-Stacja.

Tabela 1.

Udział ludności białoruskiej w strukturze narodowościowej mieszkańców 12 gmin i 3 miast południowo-wschodniego Podlasia według Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku i terenowych badań ankietowych z 1999 roku (dane w procentach)

Badany obszar		Wyniki NSP	Wyniki ankietowych badań terenowych		
			1*	2**	3***
Miasto	Bielsk Podlaski	20,7	8,3	12,4	28,0
Gminy powiatu Bielsk Podlaski	Bielsk Podlaski	46,7	25,0	32,1	48,4
	Orla	69,0	25,3	36,1	60,2
	Boćki	8,1	8,2	8,2	24,6
Miasto	Hajnówka	26,4	16,6	20,7	31,9
Gminy powiatu Hajnówka	Hajnówka	65,0	21,1	34,9	70,5
	Czyże	82,0	26,2	44,7	63,2
	Dubicze Cerkiewne	81,4	24,5	40,1	69,0
	Kleszczele (gmina + miasto)	41,8	9,2	23,0	47,6
	Czeremcha	28,7	12,5	23,9	48,9
Gminy powiatu Siemiatycze	Dziadkowice	0,3	1,6	8,0	17,5
	Milejczyce	13,2	12,5	27,2	41,8
	Nurzec-Stacja	16,4	12,7	18,1	39,0
	Mielnik	4,2	10,3	13,7	36,1

1* - deklaracje tożsamości białoruskiej

2** - suma deklaracji tożsamości białoruskiej oraz złożonych kategorii tożsamości z udziałem tożsamości białoruskiej („Białorusin/tutejszy”, „Polak/Białorusin”, „Białorusin/Ukrainiec”, „Białorusin/Polak/tutejszy”)

3*** - suma deklaracji tożsamości białoruskiej, złożonych kategorii tożsamości z udziałem tożsamości białoruskiej oraz kategorii „tutejszy”

Źródło: opracowanie własne.

Podczas badań terenowych, z uwagi na specyficzną konstrukcję pytania użytego podczas wywiadów, duża część respondentów wykorzystała możliwość zadeklarowania złożonych kategorii etnicznych lub określenia się jako „tutejsi”. Natomiast w trakcie spisu było to uniemożliwione z uwagi na bardzo skonkretyzowane pytanie o narodowość zawarte w formularzu spisowym. Dlatego też, przy analizie porównawczej wyników, dokonano

zsumowania odpowiedzi w badaniu terenowym osób deklarujących narodowość białoruską, złożone kategorie etniczne, w których występowało określenie „Białorusin” oraz respondentów określających się jako „tutejsi” (tab. 1).

Szczególnie interesujące było, w jaki sposób podczas spisu „zachowa się” bardzo liczna w trakcie badań terenowych społeczność „tutejsza”. Czy pozostanie przy swoich deklaracjach, czy też, co dużo bardziej prawdopodobne, podczas „urzędowego” spisu będzie deklarować się w kategoriach narodowych? Tylko jakich – polskiej, białoruskiej czy ukraińskiej?

Okazało się, że w części północnej i północno-wschodniej¹⁰, czyli na obszarze z dużym lub bardzo dużym – według NSP – udziałem ludności białoruskiej, zsumowanie wszelkich deklaracji respondentów, w których występowała tożsamość białoruska oraz dodanie osób określających się jako „tutejsi”, w bardzo istotny sposób zbliżyło te wyniki do udziału deklaracji narodowo-białoruskich ze spisu. Na tej podstawie można przypuszczać, że w tych gminach zdecydowana większość osób, które w trakcie badań terenowych nie opowiedziały się wyraźnie za przynależnością do narodu białoruskiego, lub nie chciały albo nie potrafiły podać jednoznacznej deklaracji narodowościowej („tutejsi”), trzy lata później, podczas „urzędowego” Narodowego Spisu Powszechnego, w zdecydowanej większości zadeklarowały narodowość białoruską (tab. 1).

Natomiast w części zachodniej i południowej¹¹, gdzie udział ludności białoruskiej był zdecydowanie mniejszy, a wyraźnie przeważała ludność polska, takie samo „zsumowanie deklaracji” dało efekt odwrotny – wyraźnie zwiększyło różnice wyników (tab. 1). Wynika z tego, że na tym obszarze, respondenci niejednoznacznie deklarujący swoją narodowość, podczas spisu podawali powszechnie narodowość polską.

Tego typu porównanie pokazuje, że większość osób o słabo wykształconym poczuciu tożsamości narodowej, w sytuacji urzędowo wymuszonego zadeklarowania narodowości, utożsamia się z etniczną większością na danym obszarze. Jest to oczywiście tylko uogólnienie, ale takiej zależności można dopatrywać się w porównaniu wyników badań terenowych i NSP.

Z pewnością nie bez znaczenia jest również struktura religijna mieszkańców tego obszaru. Część północna i północno-wschodnia jest zamieszkała w większości przez ludność prawosławną, natomiast w południowej i zachodniej wyraźnie przeważają katolicy (Barwiński 2004, Goss 2001, Sadowski 1995, 1997). Niestety, w spisie nie zawarto pytania o wyznawaną religię, co uniemożliwia przeprowadzenie analiz porównawczych.

---

¹⁰ Miasta i gminy Bielsk Podlaski, Hajnówka, Kleszczewo oraz gminy Orla, Czyże, Dubicze Cerkiewne.

¹¹ Gminy Boćki, Dziadkowice, Milejczyce, Nurzec-Stacja, Mielnik.

W przypadku deklaracji narodowości ukraińskiej, wyniki badań terenowych są w dużo większym stopniu zbliżone do wyników NSP (tab. 2). Wynika to w głównej mierze z dwóch powodów. Zdecydowanie mniejszej liczebności społeczności ukraińskiej na Podlasiu i bardziej jednoznacznych ukraińskich deklaracji narodowych podczas badań ankietowych, kiedy narodowość ukraińska niezwykle rzadko była deklarowana w złożonych kategoriach etnicznych.

Tabela 2.

Udział ludności ukraińskiej w strukturze narodowościowej mieszkańców 12 gmin i 3 miast południowo-wschodniego Podlasia według Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku i terenowych badań ankietowych z 1999 roku (dane w procentach)

Badany obszar		Wyniki NSP	Wyniki ankietowych badań terenowych
Miasto	Bielsk Podlaski	1,1	0,7
Gminy powiatu Bielsk Podlaski	Bielsk Podlaski	1,2	1,7
	Orla	1,0	1,2
	Boćki	0,4	0,0
Miasto	Hajnówka	0,5	0,4
Gminy powiatu Hajnówka	Hajnówka	0,1	0,0
	Czyże	0,9	1,5
	Dubicze Cerkiewne	1,6	2,2
	Kleszczele (gmina + miasto)	1,6	3,1
	Czeremcha	3,1	1,3
Gminy powiatu Siemiatycze	Dziadkowice	0,0	0,0
	Milejczyce	0,9	4,2
	Nurzec-Stacja	0,7	3,6
	Mielnik	0,7	6,9

Źródło: opracowanie własne.

Zarówno badania terenowe, jak i wyniki NSP, potwierdzają niewielki, wręcz marginalny (1-2%) udział ludności ukraińskiej w strukturze narodowościowej Podlasia. Także główne

prawidłowości rozmieszczenia tej społeczności na badanym obszarze zostały potwierdzone przez obie metody badawcze (tab. 2). Zdecydowanie najmniejszy udział Ukraińców jest w części zachodniej (gminy Dziadkowice i Boćki) oraz w gminie Hajnówka. Na pozostałym obszarze rozmieszczenie jest na zbliżonym, niewielkim ilościowo poziomie. Jediną istotną różnicą, jest zdecydowanie większy – ujawniony podczas badań terenowych – udział respondentów deklarujących narodowość ukraińską w gminach południowego Podlasia¹².

Z porównania uzyskanych wyników można wysnuć wniosek, że respondenci określający się podczas badań ankietowych jako „tutejsi”, w trakcie spisu nie deklarowali, przynajmniej w widocznym stopniu, narodowości ukraińskiej. Wynika z tego, że poczucie „tutejszości” nie przełożyło się na Podlasiu na poczucie „ukraińskości”.

Porównanie wyników obu metod dowodzi też, że społeczność ukraińska ponownie wpisała się w mozaikę narodowościową Podlasia. Jednak jest to udział nieznaczny, potwierdzający tezę, że swoista re-rutenizacja prawosławnej ludności południowego Podlasia przejawia się współcześnie głównie w formie instytucjonalnej, w dużej aktywności ukraińskich organizacji społeczno-politycznych, a w zdecydowanie mniejszym stopniu w poczuciu ukraińskiej tożsamości narodowej zamieszkującej tam ludności.

2. STRUKTURA JĘZYKOWA

Obok pytania o narodowość, do formularza NSP z 2002 roku wprowadzono także pytanie o język, jednak nie o „język ojczysty”, a jedynie o „język używany w kontaktach domowych”¹³. Konstrukcja pytania dawała możliwość zadeklarowania maksymalnie dwóch nazw języków niepolskich, niezależnie od tego, czy były one używane razem z językiem polskim, czy też wyłącznie.

Także w trakcie omawianych badań terenowych, obok pytania o język ojczysty zadano respondentom również bardzo podobnie sformułowane pytanie¹⁴. Zbliżona konstrukcja pytań uprawnia do porównania uzyskanych wyników (tab. 3.). Trzeba jednak pamiętać o zasadniczych – omawianych wcześniej – różnicach między obiema metodami zbierania danych.

Językiem dominującym na Podlasiu – tak jak i na obszarze całej Polski – jest język polski. Wynika to dominacji ludności polskiej na omawianym obszarze, zwłaszcza w miastach oraz

---

¹² Gminy Mielnik, Milejczyce, Nurzec-Stacja.

¹³ Pytanie brzmiało: *w jakim języku (językach) rozmawia Pan(i) najczęściej w domu?*

¹⁴ *Jakim językiem, lub językami, posługuje się Pani/Pan w domu?*

części zachodniej i południowej, a także z powszechności języka polskiego jako jedyne­go języka urzędowego dominującego w mediach, szkołach, administracji, pracy i w życiu codziennym. Nie bez znaczenia jest również – co pokazały wyniki badań terenowych – bardzo znaczny udział respondentów o nie­polskiej tożsamości narodowej, przy jednoczesnej polskiej tożsamości językowej. Co drugi z „tutejszych”, co trzeci Ukrainiec oraz co piąty Białorusin zadeklarował język polski, a nie białoruski czy ukraiński, jako ojczysty (Barwiński 2004). Oczywiście w kontaktach domowych część z nich posługuje się nadal własnymi językami narodowymi. Jednak dowodzi to, że zdecydowanie szybciej postępuje asymilacja językowa niż narodowa oraz, że posługiwanie się takim czy innym językiem nie jest współcześnie na Podlasiu podstawowym kryterium przynależności narodowej, choć oczywiście nie jest bez znaczenia.

Porównując wyniki dotyczące deklarowania nie­polskich „języków używanych w domu” widać wyraźnie – tak jak przy deklaracjach narodo­wościowych – podobieństwa jakościowe i różnice ilościowe pomiędzy obiema metodami (tab. 3).

Zarówno podczas spisu, jak i w trakcie badań terenowych, posługiwanie się językiem białoruskim było deklarowane zdecydowanie częściej niż ukraińskim. Wśród Białorusinów więcej osób zadeklarowało tożsamość białoruską niż używanie języka białoruskiego, natomiast wśród Ukraińców na odwrót – nieco więcej zadeklarowało posługiwanie się językiem ukraińskim niż podało się za Ukraińców. Również rozkład przestrzenny deklaracji językowych na ogół pokrywał się z narodo­wościowymi – w gminach, w których podczas spisu i badań terenowych większy był udział deklaracji narodowych białoruskich bądź ukraińskich, większy był też udział osób deklarujących używanie w domu tych języków, co jest zjawiskiem zrozumiałym i logicznym.

Natomiast ponownie wyraźnie zauważalne są zasadnicze różnice ilościowe – w trakcie NSP zdecydowanie większy odsetek mieszkań­ców zadeklarował używanie w domu języka białoruskiego niż w trakcie badań terenowych. W przypadku języka ukraińskiego różnice były już zdecydowanie mniejsze (tab. 3).

Tabela 3.

Udział poszczególnych języków używanych w domach przez mieszkańców 12 gmin i 3 miast południowo-wschodniego Podlasia według Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku i terenowych badań ankietowych z 1999 roku¹⁵ (dane w procentach)

Badany obszar		Wyniki NSP	Wyniki ankietowych badań terenowych			Wyniki NSP	Wyniki ankietowych badań terenowych
		białoruski	białoruski	gwara	białoruski + gwara	ukraiński	ukraiński
Miasto	Bielsk Podlaski	13,8	6,5	10,5	17,0	0,9	0,4
Gminy powiatu Bielsk Podlaski	Bielsk Podlaski	51,1	23,8	28,5	52,3	1,4	0,0
	Orla	72,2	16,9	55,4	72,3	2,6	1,2
	Boćki	13,0	5,5	11,8	17,3	0,5	0,0
Miasto	Hajnówka	18,4	14,5	9,5	24,0	0,4	0,4
Gminy powiatu Hajnówka	Hajnówka	72,2	21,9	49,0	70,9	0,6	4,2
	Czyże	87,6	40,0	35,4	75,4	0,9	1,5
	Dubicze Cerkiewne	85,4	6,7	62,2	68,9	9,2	6,7
	Kleszczele (gmina + miasto)	31,3	12,3	40,0	52,3	1,4	3,1
	Czeremcha	24,3	13,8	38,8	52,6	3,6	3,8
Gminy powiatu Siemiatycze	Dziadkowice	0,1	1,6	7,9	9,5	0,0	0,0
	Milejczyce	14,2	6,3	29,2	35,5	1,7	6,3
	Nurzec-Stacja	18,1	7,3	25,5	32,8	1,4	7,3
	Mielnik	4,3	3,4	39,7	43,1	0,3	12,1

Zródło: opracowanie własne.

¹⁵ Respondenci mogli zadeklarować używanie więcej niż jednego języka. W tabeli nie uwzględniono odpowiedzi deklarujących używanie języka polskiego.

Tak istotne różnice w udziale osób deklarujących używanie w domu języka białoruskiego były w głównej mierze spowodowane bardzo dużą – podczas badań terenowych – liczbą respondentów, podających jako „język, którym posługują się w domu” lokalną gwara¹⁶. Zsumowanie deklaracji używania w domu języka białoruskiego oraz gwary, zwłaszcza w gminach północnych i wschodnich¹⁷, zamieszkanym w głównej mierze przez Białorusinów, bardzo istotnie zbliżyło wyniki uzyskane w trakcie badań terenowych do wyników spisu. Z kolei, taka sama czynność w stosunku do odpowiedzi respondentów z gmin położonych w zdecydowanie bardziej „polsko-katolickiej” części zachodniej i południowej, przyniosło skutek odmienny – zwiększyło różnice ilościowe (tab. 3).

Na tej podstawie można przypuszczać, że w przypadku deklaracji językowych zachodzi podobna zależność jak w opisanych powyżej deklaracjach narodowościowych. W gminach w większości „prawosławno-białoruskich”, zdecydowana większość respondentów deklarująca podczas badań ankietowych gwara, w trakcie spisu podała język białoruski, natomiast w gminach z przewagą ludności polskiej i katolickiej, część respondentów również zadeklarowała gwara jako język białoruski, jednak zdecydowana większość podała wyłącznie język polski, co miało bezpośredni wpływ na ilościowe zróżnicowanie wyników.

Powszechne deklarowanie gwary jako języka białoruskiego, a nie ukraińskiego, przez ludność zamieszkującą właśnie ten fragment Podlasia, czyli gminy położone między Bugiem i Narwią, jest zaskakujące.

Podlasie jest obszarem, gdzie od wieków współistniały, przenikały oraz mieszały się różne języki: polski, białoruski, ukraiński, litewski, rosyjski. Część ludności, szczególnie wiejskiej, ma świadomość, że nie posługuje się ani językiem polskim, ani białoruskim, ani ukraińskim, lecz swoistym dialektem, który jednak jest zdecydowanie bardziej zbliżony do języków wschodniosłowiańskich (białoruskiego, ukraińskiego, rosyjskiego) niż do języka polskiego.

Badania naukowe potwierdzają współcześnie istnienie gwar północno-ukraińskich, a nie białoruskich, we wschodniej i południowo-wschodniej części Podlasia, aż po linię Narwi. Praktycznie cały omawiany obszar, poza niewielkimi fragmentami w części zachodniej, jest położony w ich obrębie (*Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* 1980). Z wyników badań terenowych można wysnuć wniosek, że gwara, którą posługuje się na co dzień 20-30% respondentów mieszkających na terenach wiejskich pomiędzy Narwią i Bugiem, a w niektórych gminach nawet połowa ankietowanych, jest w rzeczywistości gwara ukraińską lub

---

¹⁶ Wśród ogółu respondentów deklarujących posługiwanie się gwara, zdecydowanie przeważali „tutejsi” i Białorusini (ponad 70%) oraz prawosławni (ponad 95%) (Barwiński 2004).

¹⁷ Gminy: Bielsk Podlaski, Orla, Czyże, Hajnówka, Dubicze Cerkiewne.

ewentualnie dialektem dużo bardziej zbliżonym do języka ukraińskiego niż białoruskiego. Jednak zdecydowana większość respondentów nie potrafiła zaklasyfikować gwary w kategoriach narodowych, odróżniała ją od języka białoruskiego, ale nie utożsamiała z ukraińskim, uważając ją za język „prosty”, „wiejski”, „tutejszy”. Gwara jest powszechnie traktowana przez respondentów w kategoriach lokalnych, a nie narodowych, jako podstawowy język wyniesiony z domu rodzinnego, związany ściśle z zamieszkiwanym regionem. Dlatego też nie można automatycznie łączyć faktu powszechności występowania gwar ukraińskich na Podlasiu, z ukraińską świadomością narodową zamieszkującej tam ludności, ponieważ gwary te najczęściej są traktowane w kategoriach „tutejszości”, a nie „ukraińskości”.

Powyższe wnioski z badań terenowych zostały całkowicie potwierdzone wynikami Narodowego Spisu Powszechnego, w trakcie którego respondenci uważający się za Białorusinów, powszechnie deklarowali używaną przez siebie gwarę ukraińską jako język białoruski. Nie zmienia to oczywiście w niczym faktu, iż gwara ta jest pochodzenia północno-ukraińskiego. Jest to kolejne potwierdzenie tezy, że na Podlasiu odrębność narodowa nie kształtuje się według kryterium językowego.

Język ukraiński – podobnie jak ukraińska tożsamość narodowa – zarówno podczas badań terenowych, jak i w trakcie NSP, był deklarowany bardzo rzadko (tab. 3). Największe podobieństwa ilościowe w przypadku obu metod wystąpiły w gminach zachodnich, północnych i wschodnich (z wyjątkiem gminy Hajnówka), a największe różnice – podobnie jak w przypadku deklaracji narodowościowych – w gminach południowych¹⁸, gdzie w trakcie badań terenowych zdecydowanie więcej respondentów zadeklarowało używanie języka ukraińskiego niż podczas spisu. Cechą charakterystyczną jest niejednokrotnie zdecydowanie większy udział ludności deklarującej język ukraiński niż narodowość ukraińską, zwłaszcza w gminach południowej i wschodniej części badanego obszaru (tab. 2, 3). Potwierdza to tezę o kształtowaniu się ukraińskiej tożsamości narodowej głównie na gruncie odrębnego języka (Sadowski 1995, Hawryluk 1998, 1999). Naukowo stwierdzone występowanie gwar północno-ukraińskich aż do linii Narwi jest – obok odrębnego, wołyńskiego pochodzenia etnicznego części mieszkańców tego obszaru oraz wyników XIX-wiecznych spisów ludności – kolejnym dowodem na ukraiński rodowód prawosławnej ludności zamieszkującej badany fragment Podlasia. Trzeba jednak ponownie podkreślić, że „ukraiński charakter etniczny” tej społeczności jest współcześnie prawie wyłącznie teoretyczny. W praktyce, np. w trakcie

---

¹⁸ Gminy: Milejczyce, Nurzec-Stacja, Mielnik.

badan̄ socjologicznych (Barwiński 2004, Mironowicz 1992, Sadowski 1995) oraz podczas Narodowego Spisu Powszechnego, poczucie ukraińskiej tożsamości narodowej i językowej wśród mieszkańców Podlasia okazuje się marginalne, choć ludność ukraińska ponownie stała się elementem mozaiki etnicznej Podlasia.

Określanie struktury narodowościowej i językowej mieszkańców danego obszaru, za pomocą terenowych badań typu socjologicznego lub w trakcie NSP, nigdy nie będzie doskonałe. Obie te metody są – i zawsze pozostaną – obarczone błędami, a uzyskane wyniki można traktować wyłącznie jako przybliżony obraz rzeczywistości. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że wszelkie próby określenia struktury etniczno-językowej spowodują zaniżenie udziału społeczności „mniejszościowych”. Jest to spowodowane różnorodnymi przyczynami zarówno natury obiektywnej, jak i subiektywnej. Trudno również jednoznacznie wartościować te metody, wyrokować, która z nich jest „lepsza” lub „gorsza”. Przedstawiona analiza porównawcza „mniejszościowych” struktur narodowościowo-językowych części Podlasia, uzyskanych w całkowicie odmienny sposób, pokazała, że metody „urzędowe” i „socjologiczne” nie tyle się potwierdzają lub negują, co wzajemnie uzupełniają i wyjaśniają. Przedstawione łącznie dają zdecydowanie pełniejszy obraz rzeczywistości, zwłaszcza wtedy, kiedy dotyczą – tak jak na Podlasiu – bardzo zróżnicowanego pogranicza etniczno-kulturowego, gdzie podziały narodowe i językowe są niejednoznaczne, gdzie często brak jest stereotypowych zależności pomiędzy poszczególnymi elementami tożsamości, gdzie nadal zachodzą procesy asymilacji, a część mieszkańców unika jednoznacznych deklaracji narodowościowych.

LITERATURA

1. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980, t. 1, Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
2. Barwińska K., 1995, *Mniejszość czeska w Polsce*, praca magisterska wykonana w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, pod kierunkiem dr Marka Sobczyńskiego, maszynopis w bibliotece Instytutu Geografii UŁ, Łódź.
3. Barwiński M., 1999, *Współczesna tożsamość etniczna i kulturowa Łemków na obszarze Łemkowszczyzny – uwarunkowania i konsekwencje*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 2, str. 53-67.
4. Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź.
5. Eberhardt P., 1996, *Między Rosją a Niemcami*, Warszawa.

6. Goss K., 2001, *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa białostockiego*, „Pogranicze. Studia społeczne”, t. 10, str. 114-136.
7. Hawryluk J., 1993, *Z dziejów cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X-XVII wieku*, Bielsk Podlaski.
8. Hawryluk J., 1998, „Małorusy”, „bilorusy” czy ukrajinci? *Kwestia narodowa na Podlasiu w XIX-XX wieku*, „Nad Buhom i Narwoju”, nr 3-4, 5.
9. Hawryluk J., 1999, „*Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn*”. *Rusini-Ukraińcy na Podlasiu – fakty i kontrowersje*, Kraków.
10. Koter M., 1995, *Ludność pogranicza - próba klasyfikacji genetycznej*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica”, nr 20, str. 239-246.
11. Makarski W., 1996, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin.
12. Mironowicz E., 1992, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostoczczyzny*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych UW”, nr 17, str. 109-142.
13. Sadowski A., 1991a, *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków.
14. Sadowski A., 1991b, *Spoleczne problemy wschodniego pogranicza*, Białystok.
15. Sadowski A., 1995, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok
16. Sadowski A., 1997, *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy* [w:] Kurcz Z. (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce*, 1997, Wrocław, str. 7-42.
17. Sakson A., 1990, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań.
18. Sobczyński M., 1998, *The Historical Transborder Region of Orawa*, [w:] Koter M., Heffner K. (red.), *Borderlands or Transborder Regions - Geographical, Social and Political Problems*, „Region and Regionalism”, no. 3, Opole-Lódź, str. 141-149.
19. Tomaszewski J., 1991, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa.
20. Wiśniewski J., 1977, *Osadnictwo wschodniosłowiańskie Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 4, Białystok.
21. Wiśniewski J., 1980, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, [w:] Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. (red.), *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, str. 14-27.